

СТЕЛЛА БРОНЗОВОГО ВЕКА ИЗ ВЕРХОРЕЧЬЯ

В 1967 г. возле с. Верхоречье в Крыму была найдена стела из диорита с изображением воина бронзового века, которая до сих пор оставалась неопубликованной.

Аналогичные стелы с изображениями вооруженных воинов известны в более чем 10 пунктах Северного Причерноморья. Среди порядка 350 экземпляров стел на территории Украины эта группа выделяется сложностью в изображениях лица, рук, деталей одежды, предметов вооружения, людей и животных. Большинство стел найдено случайно, и их культурно-хронологическое определение вызывает сомнения. Автор статьи использовал изображения типов вооружения, их соотношения с находками в комплексах степных культур Северного Причерноморья и пришел к выводу об их принадлежности к катакомбной культуре и культуре многоваликовой керамики, у племен которых сложилась сложная социально-политическая племенная иерархия с выделением касты воинов.

I.T. Chernyakov

BRONZE AGE STELE FROM THE VILLAGE OF VERHORICHA

A diorite stela with the image of a Bronze Age warrior discovered in 1967 near the village of Verhoricha in the Crimea has remained unpublished until now. Analogous stelae with the images of armed warriors come from more than 10 sites of the Black Sea North area. Among more than 350 samples of such stelae discovered on the territory of Ukraine this group is peculiar for complex representation of faces, hands, parts of clothes, arms, people and animals. Most of the stelae were discovered accidentally and their cultural and chronological attribution is doubtful. The author studied the types of weaponry depicted, their correlation with the finds from the assemblages of the steppe cultures of the Black Sea North area and came to a conclusion that they belonged to a catacomb culture and to the culture of the multi-cordoned ceramics, the tribes belonging to which had a developed complex social and political tribal hierarchy including the caste of warriors.

А.В. Буйських

ДО ПИТАННЯ ПРО НАДМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО IV—III ст. до н. е.

Статтю присвячено дослідженню одного типу наземних надмогильних пам'яток херсонеського некрополя пізньокласичного — ранньоелліністичного часу — наїсків. Здійснено спробу їх класифікації, стилістичної атрибуції, датування.

Некрополь Херсонеса Таврійського античної доби є однією з найцікавіших ланок у вивченні історії та культури цього поліса на південно-західному узбережжі Криму. Дослідження різноманітних ділянок некрополя триває понад 100 років, проте й дотепер, незважаючи на численні публікації (Белов 1981, с. 163 і сл.; 1978, с. 45 і сл.; Зубар 1978, с. 50 і наст.; Стоянов 2000, с. 129 і сл.)¹, ціла низка проблем, пов'язаних з його вивченням, залишається нез'ясованою. Окрім того, сучасний стан розвитку знань про організацію грецьких некрополів та атрибуцію типів їхніх поховальних споруд вима-

гає ретельної ревізії окремих усталених положень, які вже подекуди набули характеру аксіом.

Це стосується, перш за все, проблеми наземних надмогильних пам'яток, які, як відомо, були невід'ємною частиною просторової та планувальної організації будь-якого давньогрецького некрополя. Завдяки узагальнюючим дослідженням, здійсненим свого часу Г.Д. Беловим за матеріалами херсонеського міського некрополя, добре відома і досі не викликає жодних суттєвих заперечень запропонована ним типологія поховальних споруд. Так, встановлено, що основними типами поховальних споруд доримського Херсонесу протягом декількох століть незмінно залишалися прості ґрунтові ями та вирубані у скелі могили з черепичним чи плитовим перекриттям (Белов 1981, с. 166). До категорії наземних поховальних пам'яток традиційно належали лише добре відомі вертикальні пласкі стели з іменами померлих і різноманітними, виконаними у

¹ Статтю підготовлено в рамках проектів, що виконувалися за підтримки Фонду Олександра фон Гумбольдта в Германському Археологічному Інституті (м. Берлін, Німеччина) та Інституту Класичної Археології (м. Остін, США).

рельєфі атрибутами, що встановлювалися на спеціальних базах, а також антропоморфна скульптура (Даниленко 1969, с. 29 і сл.; Колесникова 1969, с. 44; Белов 1981, с. 167). Остання мала декілька варіантів виконання й вирізувалася у вигляді окремих статуєток. Ці статуетки могли закріплюватися на базах-підставках у поєднанні зі стелами чи без них, або розміщуватися у мініатюрних наїсках (Колесникова 1977, с. 87 і сл.; 1986, с. 86 і сл.).

При цьому необхідно спеціально підкреслити, що всі дослідники, які тією чи іншою мірою вивчали питання, пов'язані із херсонеським некрополем, відзначали, що стели та антропоморфи не були в ньому єдиними поховальними пам'ятниками. На існування ще одного типу пам'ятників — монументальних наїсків — безпосередньо вказувала одна знахідка — плита із живописним зображенням голови юнака (Стржелецький 1969, с. 14, рис. 8; 1969а, с. 86—88; пор.: Carter 2002, р. 169). Слід також зазначити, що лапідарна колекція Херсонеса містить і значну кількість архітектурних деталей, які ще С.Ф. Стржелецьким були точно визначені як частини монументальних надгробків міського некрополя IV—III ст. до н. е. (Стржелецький 1969а, с. 77) Проте, як не дивно, монументальні наїски, присутність яких в некрополі Херсонеса була очевидною, не привернули належної уваги дослідників. Тільки Б.Н. Федоров здійснив декілька спроб реконструювати наземні поховальні споруди (Федоров 1977, с. 348 і сл.). На жаль, ці реконструкції не можна назвати вдалимими — ми ще повернемося до них нижче. Саме це й спонукало нас звернутися до цієї категорії пам'яток, яка так замало цікавила дослідників.

Вона представлена фрагментами архітектурних деталей (їхня кількість зараз перевищує 60 одиниць), переважну більшість яких було знайдено в закладі першого кільця башти XVII (Зенона) у південно-східному оборонному рубежі міста (Стржелецький 1969, с. 7 і сл.; 1969а, с. 77)². Деяка кількість походить також з розкопок периболу та території пізньої римської цитаделі, які проводилися під керівництвом І.А. Антонової. Частини надгробків відомі також у муруваннях башти XVI і суміжних куртинах XIX та XX, де вони перебувають і дотепер. Із загального числа деталей, які можна віднести до наземних надмогильних пам'ятників, близько 25 фрагментів належать поховальним наїскам. Це були невеликі за розмірами споруди (у порівнянні з міською монументальною архітектурою), головний фасад яких імітував портик храму з двома колонами чи антами.

Поховальні наїски херсонеського некрополя можна класифікувати за декількома чинниками:

² Деталі, про які йдеться тут і далі, зберігаються у фондах та експозиції Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Обміри деталей, які публікуються, виконані автором статті.

конструктивним типом споруди, ордерним оформленням фасаду, матеріалом. Відповідно до свого **конструктивного рішення**, наїски могли бути складовими, тобто складатися з декількох окремих деталей (задньої стінки, боковин, перекриття), та монолітними. Це означає, що складові наїски могли бути глибокими і мати більший або менший внутрішній об'єм чи бути плоскими. У більшості випадків площа задньої стінки наїска, найімовірніше, слугувала фоном для рельєфного чи живописного зображення померлого. Саме такому наїску, напевно, належала плита із зображенням голови юнака, про яку йшлося вище. Монолітні наїски, що мали зазвичай набагато менші від складових розміри, були плоскими, тобто мали ще менший внутрішній об'єм, хоча й вони подекуди містили рельєфні зображення. За типом перекриття всі наїски можна розподілити на фронтонні та безфронтонні, з плоским перекриттям. В останньому випадку наїск мав імітувати вже не фронтонний портик храму, а, найвірогідніше, його бічну поверхню із фігурними щитками антефіксів, що завершували черепичне покриття даху на фасаді. Складові фронтонні наїски демонструють також декілька варіантів вирішення нижньої площини перекриття. Воно могло бути плоским, а могло мати рельєфні касети. В останньому випадку для таких споруд більше пасує термін «наїски-едикули».

Відповідно до використання **архітектурних ордерів**, усі відомі дотепер пам'ятки можна віднести до двох — іонічного та доричного. Коринфський ордер у херсонеських наїсках поки що не зустрічався. Щодо **матеріалу**, переважна більшість наїсків була вирізаною з місцевого вапняку, і лише одиниці з відомих на сьогодні деталей виготовлені з мармуру, тобто були привезені до Херсонеса. Досліджені наїски, точніше, ті їх фрагменти, які можна реконструювати, дають підстави для першої спроби класифікації.

Фрагментоване перекриття наїска іонічного ордеру (рис. 1, 1) виготовлене з білого мармуру, максимальна довжина головного фасаду, що збереглася, 54,5 см, висота 11 см, найбільша товщина 16,5 см, найменша (по нижній площині) — 7 см. Виходячи з останнього розміру, очевидно, що ця деталь увінчувала плоский наїск, і його задня стінка мала бути рівною або вмщувати живописне зображення. Профілювання складається (тут і далі знизу доверху) із типових для іонічного ордеру обломів: дентикул (збереглося 19) та виносної частини карнизу, яка містила у своїй нижній частині лесбійський киматій, у верхній — четвертний вал. Верхня площа наїска, скошена зовні на 6 см, углуб та вздовж фасадної лінії була прикрашена антефіксами (збереглося 2). Заслугує на увагу ретельна обробка всіх площин деталі — фасад був повністю зашліфований, лише по верхній скошеній площині залишені сліди інструмента. Зазвичай подібні наїски містили у довжину від 5 до 10 антефіксів, не враховуючи бічних акротеріїв,

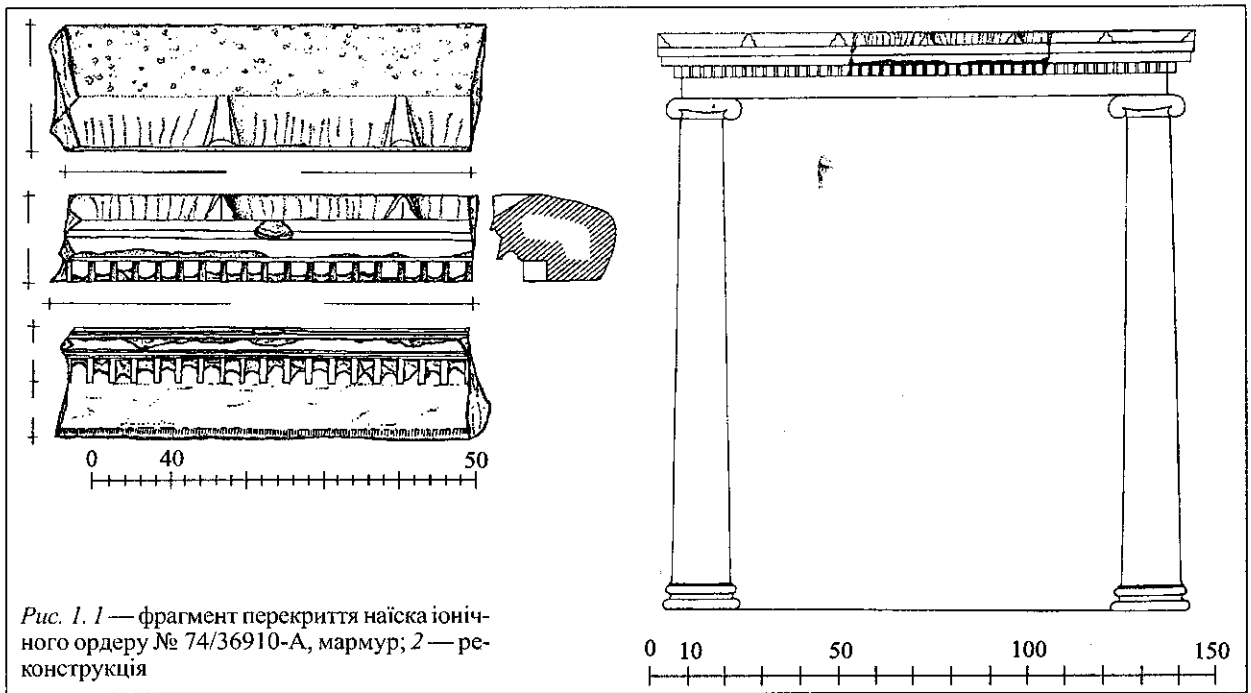

Рис. 1. 1 — фрагмент перекриття наїска іонічного ордеру № 74/36910-А, мармур; 2 — реконструкція

проте найчастіше їхня кількість дорівнювала 5—6. Тому ми пропонуємо реконструювати мармуровий наїск з 5 антефіксами, тобто з довжиною, яка могла скласти близько 1,4 м (рис. 1, 2).

Подібні пласкі наїски із простим балочним перекриттям добре відомі у некрополях Греції IV ст. до н. е. (Kovacsovics 1990, S. 21, Abb. 18; ПЕТРАКОС 1999, рис. 260—261) Не можна також не звернути увагу на те, що, порівняно з грецькими екземплярами, мармуровий наїск із Херсонеса містив неповний ордер — у ньому відсутня нижня частина антаблемента — архітрава та фриз або одна з цих складових. Дуже часто на архітраві мало розміщуватися ім'я похованого. Проте типове перекриття таких наїсків мало бути монолітним. Не можна виключати, що полегшене трактування ордерної форми пов'язане також із тим, що наїск був привезений до Херсонеса (так звана експортна форма).

Херсонеська колекція містить також і подібний за своєю композицією фрагментований наїск (рис. 2, 2), виконаний з вапняку в доричному ордері. Від нього збереглася незначна частина, проте композиція споруди загалом зрозуміла. Горизонтальне перекриття наїска, висотою 8,5 см, складалося з архітрави і карнизу. Фасадна частина карнизу вміщувала фронтальні антефікси (зберігся лише один). Оскільки збереглася права бічна поверхня, то, очевидно, наїск був фланкований двома антами із капітелями доричного ордеру. Форма капітелей, яка відображає елліністичний етап розвитку доричного ордеру, типова для кінця IV—III ст. до н. е. Найвірогідніше, цим часом слід датувати і сам наїск. Довжина наїска може бути встановлена знов-таки зі значними припущеннями. За умови 5 антефіксів

між двома бічними акротеріями (рис. 2, 3), вона навряд чи перевищить 0,5 м.

Наступний наїск із горизонтальним перекриттям (рис. 3) виконаний в доричному ордері та виготовлений з вапняку. Він зберігся у двох фрагментах, які не з'єднуються, проте його легко реконструювати. Загальна довжина наїска по нижній площині була не менше 59 см, висота — 10,5 см, ширина — 18,3 см. Профілювання фасаду складається з архітрави, тригліфного фризу і карнизу. Над карнизом було розміщено 6 антефіксів, причому на крайньому ліворуч навіть збереглися сліди намальованої пальмети. На кожну з бічних поверхонь профілювання заходить на довжину у 5 см. Невелика глибина наїска також вказує на ймовірну відсутність будь-якого рельєфного зображення. Здається, що невеликими розмірами деталі можна також пояснити і наявність багатьох дрібних профілів, які були вирішені сумарно та без детального опрацювання. Це стосується завершення каналів-глифів, відсутності необхідних крапель під регулами та відповідних тригліфам мутул на карнизі. Деталь має виключний інтерес і є унікальною для колекції херсонеського лапідарію.

Наїск містить добре збережений розпис — звичайний для доричного ордеру дихромний (червоний та синій) на лицьовому фасаді і поліхромний (червоний, синій і жовтий) на нижній площині. Тенія у верхній частині архітрави була червоною, регули виконані не в рельєфі, а намальовані синьою фарбою. Усі тригліфи зберегли суцільний та яскравий синій колір. Уздовж верхньої частини карнизу частково зберігся розпис у вигляді іонійського киматію, причому забарвлення ов чергувалося — синє з червоним. Сліди синьої фарби збереглися також на одному з антефіксів. На нижній площині перекриття

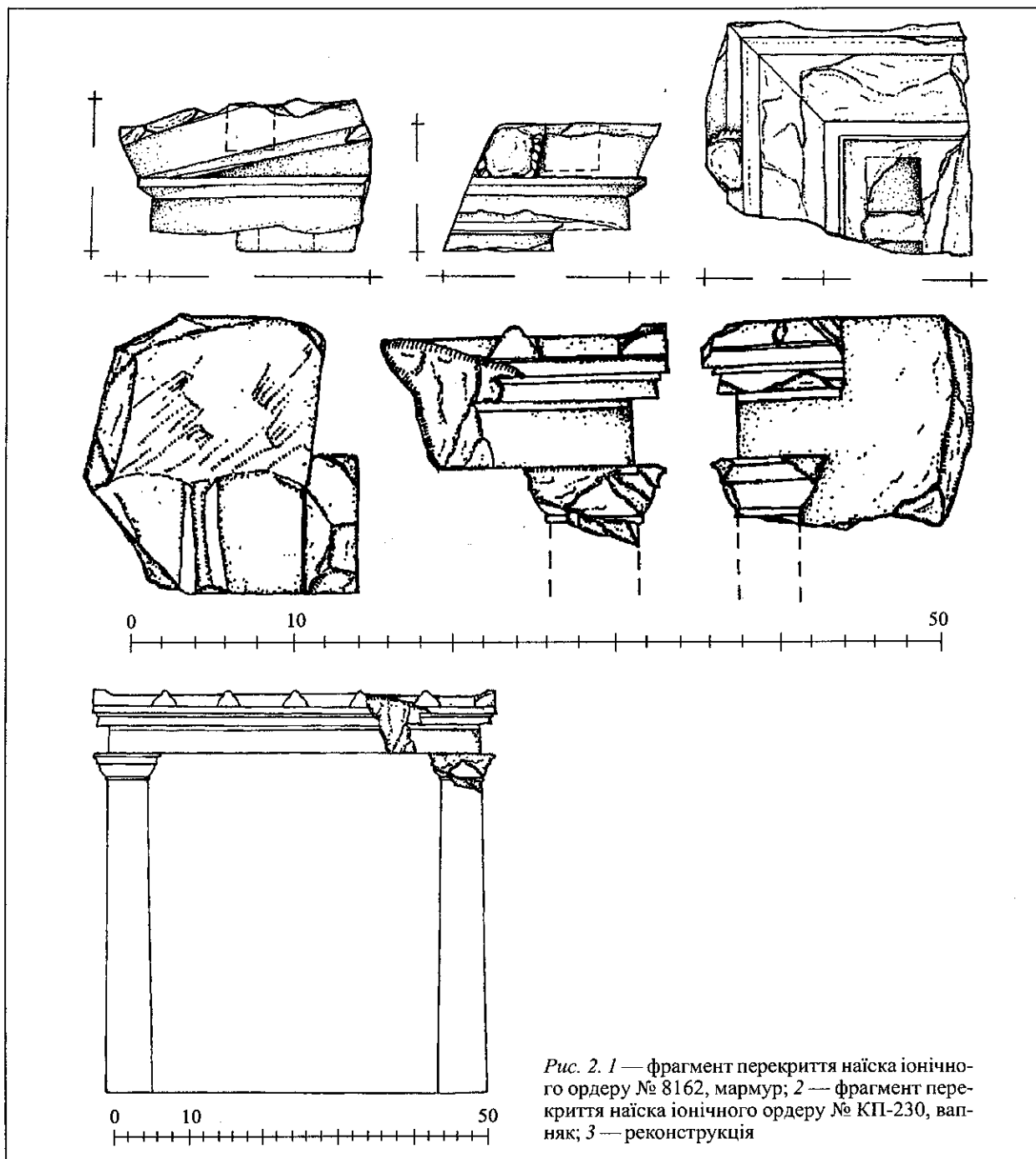

Рис. 2. 1 — фрагмент перекриття наїска іонічного ордеру № 8162, мармур; 2 — фрагмент перекриття наїска іонічного ордеру № КП-230, вапняк; 3 — реконструкція

були намальовані чотири касети розміром 8×8 см. Цікаво, що всі вони заздалегідь розмічені не дуже охайно проведеними врізними лініями. Дві касети забарвлені у синій колір, дві — у червоний. До ди-хромної гами у цьому випадку доданий ще й третій колір — жовтий, за допомогою якого ліворуч на кожній касеті було змальовано перспективу. Дотепер відомі лише два наїски з поліхромними перспективними касетами — серед поховальних пам'яток IV ст. до н. е. на некрополі Керамік в Афінах (Brueckner 1909, S. 69, Abb. 39; S. 77, Abb. 46).

До складових наїсків належить ще декілька деталей із фронтонним перекриттям фасаду. Це, перш

за все, фрагментована частина наїска (рис. 2, 1). Деталь виготовлена з мармуру. Попри вкрай погану збереженість (збереглася ліва наріжна частина), очевидно, що деталь належала до спрощеного варіанта іонічного ордеру, тобто не мала архітраву, а лише фриз та глибокий карниз. Загальна довжина лицьового фасаду, що збереглася, — 24,5 см. Кут підйому фронту — 13° , що в цілому є типовим для портиків іонічного ордеру. Уздовж верхньої частини перекриття бічного фасаду міститься псевдосима із пошкодженою лев'ячою маскою. Вона імітувала справжню симу з водогоном, яка мала типове оформлення у вигляді лев'ячої маски. На розі верх-

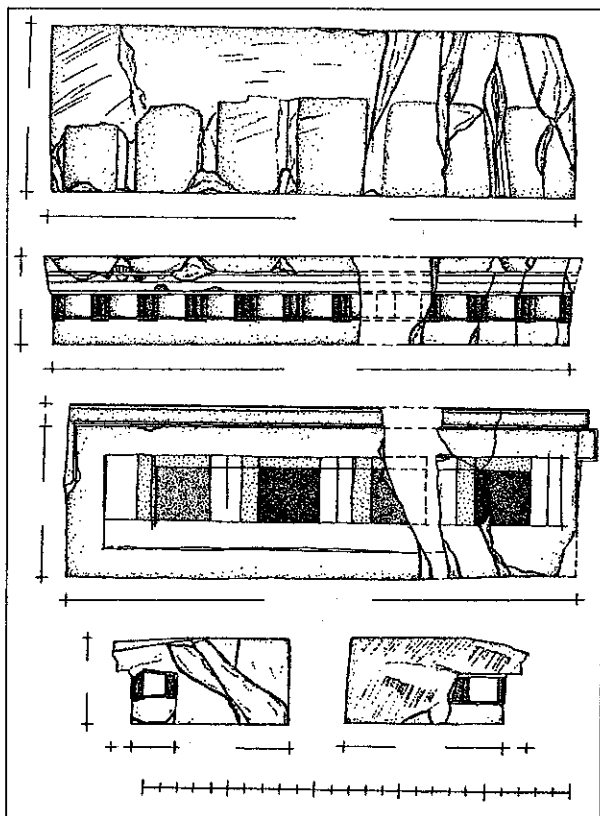

Рис. 3. Перекриття наїска доричного ордеру № 99/36847, вапняк

ньої площини наїска, між підйомом фронтона і початком псевдосими, знаходиться прямокутне заглиблення розмірами $4 \times 4,5$, глибиною 5 см, яке мало слугувати для кріплення наріжного антефіксу. Не можна виключати, що це сталося внаслідок ремонту, адже загалом перекриття таких наїсків вирізувалося монолітом.

На нижній площині наїска збереглися залишки касет. Зазвичай такі касети були розподілені блоками, причому кожний блок містив 2×2 касети. Виходячи з цього, можна підрахувати й уявний розмір наїска вздовж фасаду. Якщо по нижній площині містилося по 3 пари касет, то його загальна довжина, імовірно, сягала близько 75 см. Датування цієї пам'ятки, виходячи з її стилістичних особливостей, слід також відносити до ранньоелліністичного часу.

Наїски вказаного типу, які точнісінько імітували двоколонний ордерний портик, широко відомі в поховальній архітектурі Греції. Портик, вирішений у формах іонічного ордеру, як правило, був типовим саме для другої половини IV ст. до н. е. Такі поховальні споруди відомі, зокрема, у некрополях о. Родос (Maiuri, Jacorich, 1928, p. 54, fig. 37) та о. Самофракія (Dusenbery 1998, p. 56—60). Фронтонний наїск іонічного ордеру, виконаний, як видається, у Херсонесі, походить з некрополя Керкінітиди часу її входження до складу Херсонеської держави (Кутайсов 2004, с. 312, рис. 109).

Наступна деталь має вигляд спрощеного складового поховального наїска із фронтоном на голов-

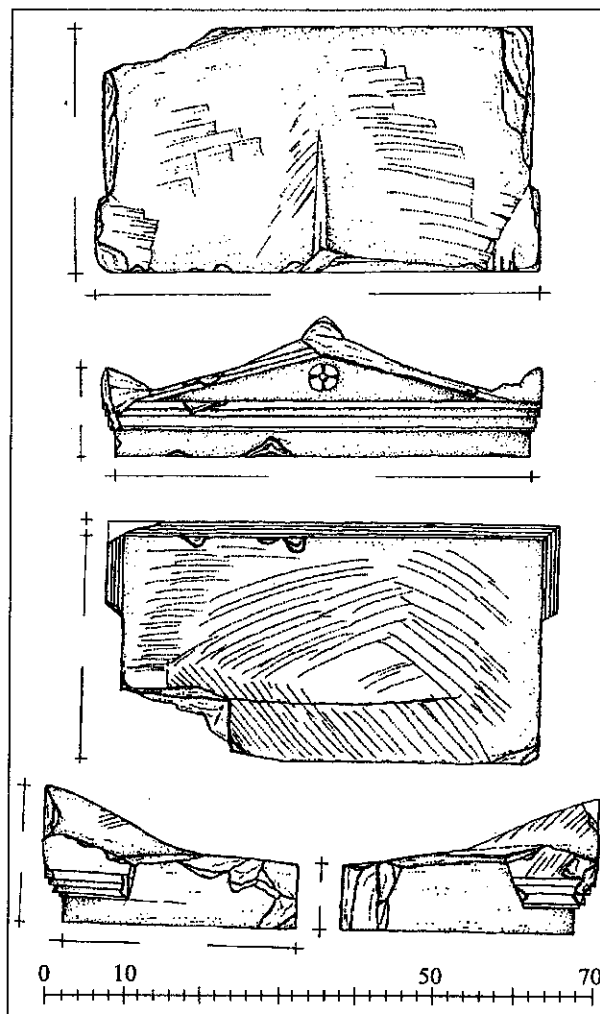

Рис. 4. Перекриття наїска № 8198, вапняк

ному фасаді (рис. 4). Деталь вирізана з вапняку, має такі розміри: загальна довжина 53,5 см, максимальна висота з фронтальним акротерієм 18,5 см, мінімальна висота 9 см, ширина по нижній площині 30 см, по верхній — 32,7 см. Перекриття складається з архітраву разом із увінчуючою фасцією, а також трьох послідовних (один над одним) профілів карнизу. Деталі профілювання перекриття мають дуже сумарне трактування, тож досить важко стверджувати, який ордер мала споруда. Він міг бути як іонічним, так і доричним. Фронтон наїска має висоту 6 см, кут підйому становить 16° . У центрі тимпану розташована велика чотирипелюсткова стилізована розета діаметром 3,5 см.

На кожний із бічних фасадів профілювання заходить на 9—10 см. Верхня та нижня площини наїска ретельно підтесані. На нижній площині ліворуч, ближче до її тильної поверхні, збереглися сліди розлінування — найімовірніше, саме в цьому місці перекриття наїска стикалося з його бічною стінкою. Слід зазначити, що в колекції херсонеських поховальних пам'ятників це не єдина деталь такого типу. Наїски зі спрощеною фронтонною композицією були подюлярним типом наземних поховальних спо-

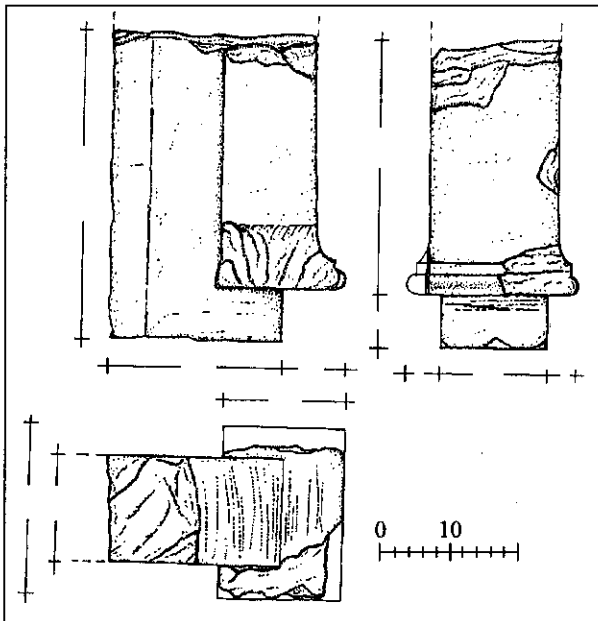

Рис. 5. Нижня частина боковини наїска № 159/36847, вапняк

руд та добре відомі у грецьких некрополях (ПЕТРАКОС 1999, рис. 254, 256, 260, 264).

Про наявність складових наїсків беззаперечно свідчить також ще одна вапнякова деталь. Це фрагментована бічна стінка наїска, вирізана разом з антом (рис. 5), — збереглась її нижня частина загальною висотою 46 см. Попри відсутність капітелі (а це означає, що остаточно ордер невідомий), можна уявити не тільки розміри анта, але й саму систему кріплення наїска. Ант мав такі розміри: головний фасад завдовжки 19 см, бічні фасади завширшки 14—15 см. Знизу ант завершувався базою, профілювання якої складалося з напіввалу і фасції. Розміри бази: 19 × 25 см, висота 4,8 см. Бази з подібним профілюванням є однією з версій так званого аттичного типу. Наявність типової іонічної бази може свідчити про те, що й весь ордер наїска був виконаний у формах іонічного ордеру. Така гіпотеза здається вірогідною, проте стверджувати це остаточно неможливо. Річ у тому, що з ранньоелліністичного часу подібні бази широко застосовували у поєднанні з капітелями стовпів чи антів також і доричного ордеру. Комплекси подібних деталей у Північному Причорномор'ї відкриті *in situ*, зокрема, на Тамані (Онайко 1984, табл. LI). До речі, у некрополі Рамнунту саме такі спрощені іонічні бази знайдені разом із перекриттям наїска доричного ордеру (ПЕТРАКОС 1999, рис. 264). Під підшовою бази повністю зберігся «зуб» висотою 8 см, шириною 16 см, довжиною 26 см. Саме він і слугував для кріплення всієї конструкції на цоколі.

Окрему групу становлять монолітні наїски, які набули значного поширення у поховальній практиці Херсонеса. Відповідно до розмірів, усі монолітні наїски можна розподілити на декілька варіантів. Загальною рисою, що відрізняє всі монолітні наїски

від складових, окрім самої конструкції, є також інше трактування ордерної форми. Вона стає простішою, зникають складні профілі, виконання яких потребує значної майстерності та необхідних знань пропорційних співвідношень монументальної ордерної архітектури. До речі, саме такі стилістичні зміни можуть слугувати і певними хронологічними індикаторами. Спрощення форми та загальної композиції характерні для пізніших пам'яток. Крім того, слід підкреслити, що частина монолітних наїсків була знайдена внаслідок дослідження периболу та протейхізми (Сорочан, Зубарь, Марченко 2003, с. 38). Час зведення периболу ще й досі залишається дискусійним, однак очевидно, що ця подія не могла статися раніше I ст. н. е. (Сорочан, Зубарь, Марченко 2003, с. 37).

Перед тим, як розглянути монолітні наїски, які, незважаючи на свої розміри, є досить стандартними і в цілому типологічно небагатими конструкціями, видається необхідним звернутися до однієї рідкісної пам'ятки, що й досі не має аналогій ані серед синхронних поховальних споруд Херсонеса, ані серед відомих пам'яток Греції.

Це фрагментований вапняковий надгробок (рис. 6), виконаний у вигляді фасаду доричного

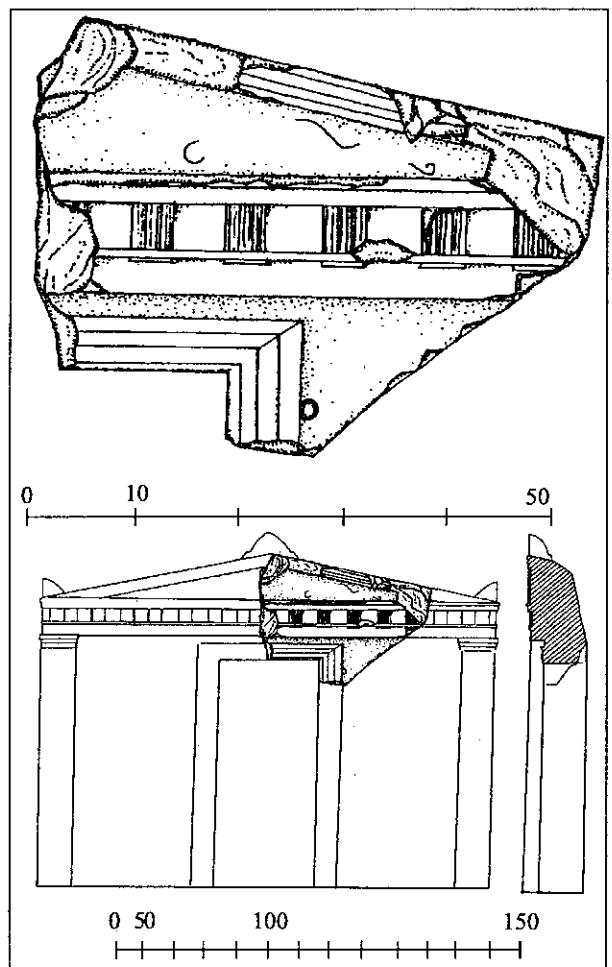

Рис. 6. 1 — фрагмент наїска у вигляді фасаду гробниці македонського типу № 21/36764; 2 — реконструкція

ордеру з дверним отвором. Наїск був, напевно, монолітним, від нього збереглася права верхня частина — завдовжки 52 см, шириною 19 см, висотою 42 см. Фасад вирішений у доричному ордері, має фронтонове перекриття, кут підйому фронтопу сягає 13° . На тимпані фронтопу вкрай погано збереглися сліди розпису у вигляді рослинного орнаменту. Ордерне перекриття наїска має типове для доричного ордеру профілювання. Воно складається з архітраву, тригліфного фризу та карнизу. Виходячи зі слабких залишків фарб, наїск мав пофарбування у типовій для дорички червоно-синій гамі. Червона фарба подекуди збереглася на тені та під фризом, а також на завершеннях тригліфів. У центральній частині наїска, на відстані 2,2 см від архітраву, вирізаний наскрізь дверний отвір з характерним профілюванням одвірків та перекриття.

Поза всяким сумнівом, цей наїск імітував не просто поховальну споруду, а фасад гробниці так званого македонського типу. На це вказує не лише плаский фронтольний портик доричного ордеру, але й типово оформлений дверний отвір. Саме цим і визначається його унікальність не тільки для Херсонеса, а й загалом для всіх відомих пам'яток цього типу. Звичайно, згідно із загальноприйнятою точкою зору, македонські гробниці з монументальними поховальними камерами і ордерним оформленням центрального входу мали імітувати храмові будівлі (Miller 1979, p. 152 ff.). Приклади монументальних македонських гробниць з доричними портиками, якими були прикрашені їхні входи, численні (Miller 1993, pl. 1, a, c; Andronicos 1994, fig. 55—57, 160).

Усі ж інші монолітні наїски являють собою окрему групу пам'яток, знахідки яких відомі практично на всіх ділянках херсонеського міського некрополя доримського часу. Вони дещо відрізняються за розмірами та ордерним оформленням. Усі без винятку монолітні наїски вирізані з місцевого вапняку. Найбільші за розмірами мають досить «чисті» ордерні форми. Наприклад, такий наїск (рис. 7, 3) міг бути вирішений у формах доричного ордеру елліністичного часу. Його розміри: висота разом з акротерієм 45 см, довжина за фасадом 38,5 см, товщина 18 см, внутрішня глибина 13 см. Збоку профілювання опрацьоване на 8 см. Наїск фланкований двома антами з доричними капітелями, які за своїми формами нагадують капітелі колон. Його перекриття, у порівнянні зі складовими наїсками, вже дещо спрощене. Воно складається з архітраву та карнизу. Наїск має також і фронтон, кут його підйому становить 13° . Фронтон акцентований центральним та двома наріжними (зберігся лише лівий) акротеріями. Попри дещо спрощені форми перекриття, наїск зроблений дуже ретельно і добре витриманий у пропорційному відношенні.

Другий наїск (рис. 7, 2) також представлений у формах доричного ордеру і має такі розміри: ви-

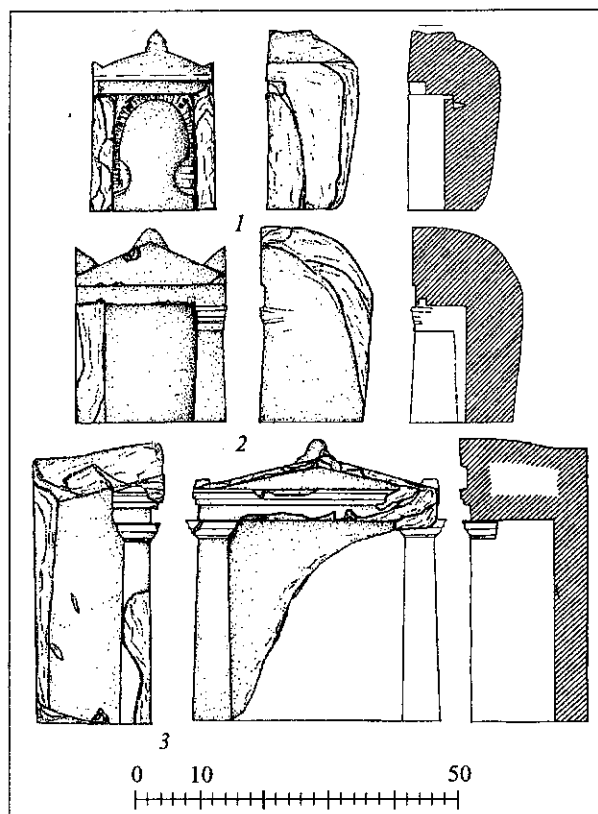

Рис. 7. Монолітні наїски: 1 — 12/36441; 2 — 16/36764; 3 — 104/36579, вапняк

сота разом з увінчуючим акротерієм 31 см, довжина фасаду 23,5 см, товщина 16—18 см, внутрішня глибина 4—4,7 см. З бічної поверхні, що збереглася (правої), профілювання практично не опрацьоване, його незначні сліди (прокреслені вже не під лінійку, а не дуже охайно рукою) помітні на відстані до 5 см. Профілювання наріжних антів опрацьоване також лише на головному фасаді. Капітель має досить складний набір профілів — невисокий округлий ехін з абакою та викружкою під нею, гранчастий ремінець та шийку, акцентовану фасцією. Це означає, що в основі профілювання капітелі наїска була звичайна капітель анта, а не капітель колони, як у попередній деталі.

На відміну від капітелі, перекриття анта спрощене і складається лише з архітраву та фронтопу без будь-яких внутрішніх профілювань. Кут підйому фронтопу — 26° . На нижній площині архітраву праворуч зберігся прямокутний отвір — розмірами $1,2 \times 1,2$ та глибиною 1,2 см. Найвірогідніше, аналогічний отвір містився паралельно і ліворуч. Не можна виключати, що ці отвори слугували для кріплення якогось додаткового атрибута, наприклад, вінка, за умови, якщо в наїску розміщувалася антропоморфна статуетка.

Про реальність такого припущення свідчить композиційне рішення наступного наїска (рис. 7, 1). Його розміри: висота з фронтальним акротерієм 28,5 см, довжина фасаду 20 см, товщина 12—14,5 см, внутрішня глибина 6 см. Про ордер

наїска важко щось казати, проте, імовірно, він був доричним. Перекриття наїска вирішене у ще більш узагальнених формах — між архітравом і фронтоном відсутні будь-які розмежувальні профілі. Кут підйому фронтопу становить 25° . Задня стінка наїска була використана для рельєфного зображення антропоморфу, типового для херсонеської дрібної пластики. Його висота 17,5 см, довжина по нижній площині 12,5 см. Антропоморф був вирізаний у невисокому рельєфі, завтовшки всього до 1,3 см. Навколо рельєфу добре помітні сліди інструмента для обробки каменю, які не були зашліфовані після закінчення роботи. Над головою антропоморфа, з обох боків, просвердлені заглиблення діаметром до 0,7 см, глибиною 2 см, які, найімовірніше, слугували для кріплення поховального вінка. Останній, вірогідно, мав бути виготовленим з будь-якого кольорового металу. У зв'язку з цим доречно згадати цілком можливу інтерпретацію свинцевих трилисників як складових частин поховального вінка, що були характерні для поховань елліністичного часу, запропоновану нещодавно Р.В. Стояновим (Стойанов 2001, с. 123—124)³. Тож не можна виключати, що такі чи подібні свинцеві прикраси могли також закріплюватися і на антропоморфних зображеннях.

Пропонуючи реконструкції вірогідного вигляду наїсків та інтерпретацію цілої групи архітектурних деталей як їх складових, не можна не згадати про одну спробу реконструкції цих пам'ятників, здійснену Б.М. Федоровим (Федоров 1976, с. 350). Перш за все, слід зауважити, що авторська інтерпретація наїсків базувалася на хибній тезі про обов'язкову двофасадну композицію, тобто про те, що зворотний П-подібний фасад слугував своєрідною нішею для встановлення стели. Крім цього, реконструйовані наїски не мали належного перекриття — ані у вигляді фронтопу, ані плаского з антефіксами. У першій реконструкції автор наслідував також помилкову інтерпретацію розписної стінки саркофага як фриза монументальної пам'ятки, що була запропонована ще С.Ф. Стржелецьким (Стржелецький 1969 а, с. 80—82). На це вже влучно звернув увагу В.М. Даниленко (Даниленко 1996, с. 62). Тож можна не вагаючись приєднатися до його критики, додавши до цього, що всі без винятку надмогильні пам'ятники, які встановлювалися у грецьких некрополях, були розраховані лише на фронтальний огляд — конструкція, запропонована Б.М. Федоровим, найімовірніша у всіх аспектах. Деталі херсонеських наїсків, досліджені нами, теж мають, до речі, неопрацьовані зворотні фасади.

Виникає також цілком слушне запитання, де саме встановлювалися такі наїски. Загальновідомо, що ці монументальні поховальні споруди є невід'ємною частиною багатьох грецьких некро-

полів та мають надзвичайно великий ареал поширення — від Західної Греції до Малої Азії. Відомо також, що вони ніколи не встановлювалися просто на природній поверхні. Монументальні наїски встановлювали на спеціально зведених підвищеннях-подіумах. Останні ж, як правило, фланкували по обидва боки дороги, що вела до міських воріт. Такі алеї-дороги могли мати завдовжки багато десятків метрів. Самі ж подіуми були не лише своєрідними базами для встановлення монументальних надмогильних пам'ятників, але й слугували огорожами для розташованих позаду них чи під ними ґрунтових чи вирубних могил. Така традиція йде від класичного часу, точніше, від останньої чверті V ст. до н.е., коли й почали складатися основні принципи організації міських некрополів. Особливо це стосується алеї, уздовж яких на високих терасах-подіумах височіли поховальні пам'ятники багатих і шанованих громадян міста та членів їх родин, а також почесних іноземців (Caro 1943, p. 30 ff.; Humphreys 1980, p. 112 ff.; Mersch 1996, s. 38; Kienlin 2003, S. 113 ff.). «Класичною» в цьому плані є організація подібних алеї з терасами на афінському Кераміку, а також двох головних алеї некрополя Рамунта (ПЕТРАКОС 1999, рис. 260; Kovacovics 1990, s. 6 ff., Abb. 48, 50).

Слід підкреслити, що на означених подіумах розташовувалися не лише монументальні наїски. Вони поєднувалися у великі просторові композиції разом із вертикальними пласкими чи рельєфними стелами, а також декоративною скульптурою — антропо- чи зооморфною, спеціальними поховальними пам'ятниками у вигляді ваз-лутрофор. Останні є чи не єдиним типом надмогильних споруд, дотепер не відомим у Херсонесі. До речі, колекція херсонеського лапідарію містить і декілька монументальних мармурових та вапнякових скульптурних надгробків, що також мали встановлюватися на поховальних терасах (Іванова 1976, № 161, 162). Стосовно ж поховальної скульптури, необхідно зазначити, що в Херсонесі знайдено дві мармурові статуї левів, які традиційно датуються першими століттями н. е. Одна з них, що зображувала лева з повернутою праворуч головою, була знайдена в 1905 р. у південно-східному районі Херсонеса (Іванова 1976, № 521, 522). Беремо на себе сміливість висловити припущення, що ця скульптура є не римською копією, а грецьким оригіналом і належить до IV ст. до н. е. Звичайно, це предмет спеціального аналізу, проте треба зауважити, що подібним чином опрацьовані також деталі на скульптурі лева, яку було розкопано в комплексі великої сімейної гробниці пізньокласичного часу на некрополі в районі афінського Кераміку (ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ 1969, с. 263—265, рис. 6).

Наведені вище аналогії щодо просторової організації монументальних поховальних споруд дають змогу звернутися ще до одного вкрай важливого питання, пов'язаного з наявністю сімей-

³ Користуючись нагодою, завдячуємо В.М. Зубарю, який звернув нашу увагу на цю деталь.

них ділянок серед поховань херсонеського некрополя доримського часу. Однією з його характерних рис дотепер вважається відсутність сімейних гробниць для колективних поховань. Наявність же сімейних ділянок некрополя допускається, однак такі ділянки достеменно невідомі (дет. див.: Рогов 2000, с. 96, 97). Як видається, проведене нами дослідження дозволяє з високою долею вірогідності стверджувати безумовну наявність сімейних ділянок на некрополі, саме в межах яких і встановлювалися багаті та різноманітні за своєю архітектурною композицією надмогильні пам'ятники.

Вивчаючи монументальні споруди міського некрополя Херсонеса, вважаємо також за необхідне наголосити, що тераси-подіуми не були єдиною й універсальною формою просторової організації могильника. Крім них, існували ще так звані периболі — невеликі монументальні огорожі, які поєднували функції терас із численними наземними спорудами і розташованими окремо, не сполученими між собою пам'ятниками. Вони могли будуватися як складові частини терас, що фланкували дороги, чи встановлюватися окремо як самостійні, не пов'язані в єдину планувальну композицію огорожі. На відміну від терас, на периболі не завжди були наземні пам'ятники, тому часто вони вмщували лише ім'я похованого чи похованих. Класифікація та реконструкція цього типу пам'яток є темою окремої роботи. Тут доречно лише відзначити, що деталям периболів належали, ймовірно, розписні карнизи доричного та іонічного ордерів, декілька десятків яких також походять з башти XVII (Стржелецкий 1969а, с. 78—80). Частина з них містила імена похованих сімейних пар (Соломоник 1969, с. 73, 74).

Слід спеціально наголосити, що дослідники найдавнішого некрополя Херсонеса намагалися виділити залишки монументальних поховальних споруд. Таку споруду, зокрема, було розкопано у 1940-х рр. під нашаруваннями кварталу XVIII. До речі, її правильно інтерпретували як сімейну, проте автори помилково віднесли її до таврського некрополя (Белов, Стржелецкий, Якобсон 1953, с. 161—163, рис. 1; пор.: Кадеєв 1973, с. 108). Згідно з авторською реконструкцією, споруда мала квадратний план, поховання були розташовані за її периметром з трьох боків (рис. 8, 1). Однак план споруди, від якої збереглися залишки фундаментів тільки двох стін (завтовшки 0,75 м), що сходилися під прямим кутом, знахідка в її північній частині фрагментованої мармурової вставки у поховальну стелу, на якій було написано ім'я похованого, а також десять могильних ям, розташованих позаду цих стін, прямо вказують на те, що це залишки саме наріжної огорожі-периболу (рис. 8, 2). Верхні площини цих стін, що зазвичай сягали у висоту 1,5—2,0 м і перекривалися карнизами, були призначені для встановлення поховальних пам'ятників — наїсків, стел тощо (рис. 9).

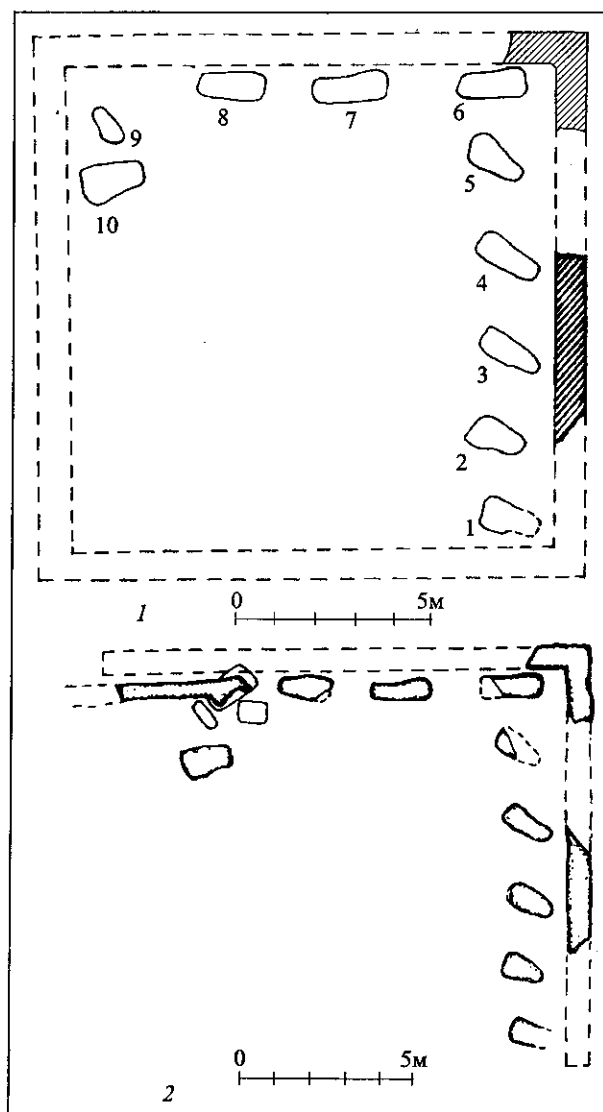

Рис. 8. Сімейна гробниця на ділянці північного узбережжя Херсонеса. Варіант планувальної реконструкції: 1 — за Г.Д. Беловим, С.Ф. Стржелецьким, А.Л. Якобсоном, 1953; 2 — за автором

Зараз уже можна впевнено казати, що такі конструкції в некрополі Херсонеса не були поодиноким явищем. Цілком вірогідно, що подібну сімейну ділянку було відкрито і в суміжному кварталі XVII, в якому під внутрішнім двором № 23 середньовічної садиби знайдено близько десятка аналогічних могильних вирубів, витягнутих в одну лінію (Белов, Якобсон 1953, табл. 1). Імовірно, що до категорії периболів слід також віднести залишки фундаментного ряду конструкції завдовжки 5 м, відкритої К.К. Косцюшко-Валюжинічем у 1897 р. на південно-східній ділянці некрополя (дет. див.: Стоянов 2002, с. 159, 160)⁴. Як залишки ще двох периболів можна інтерпре-

⁴ Можливість існування подібних споруд на некрополі Херсонеса ми обговорювали з Р.В. Стояновим, який погодився з нашою інтерпретацією цієї пам'ятки.

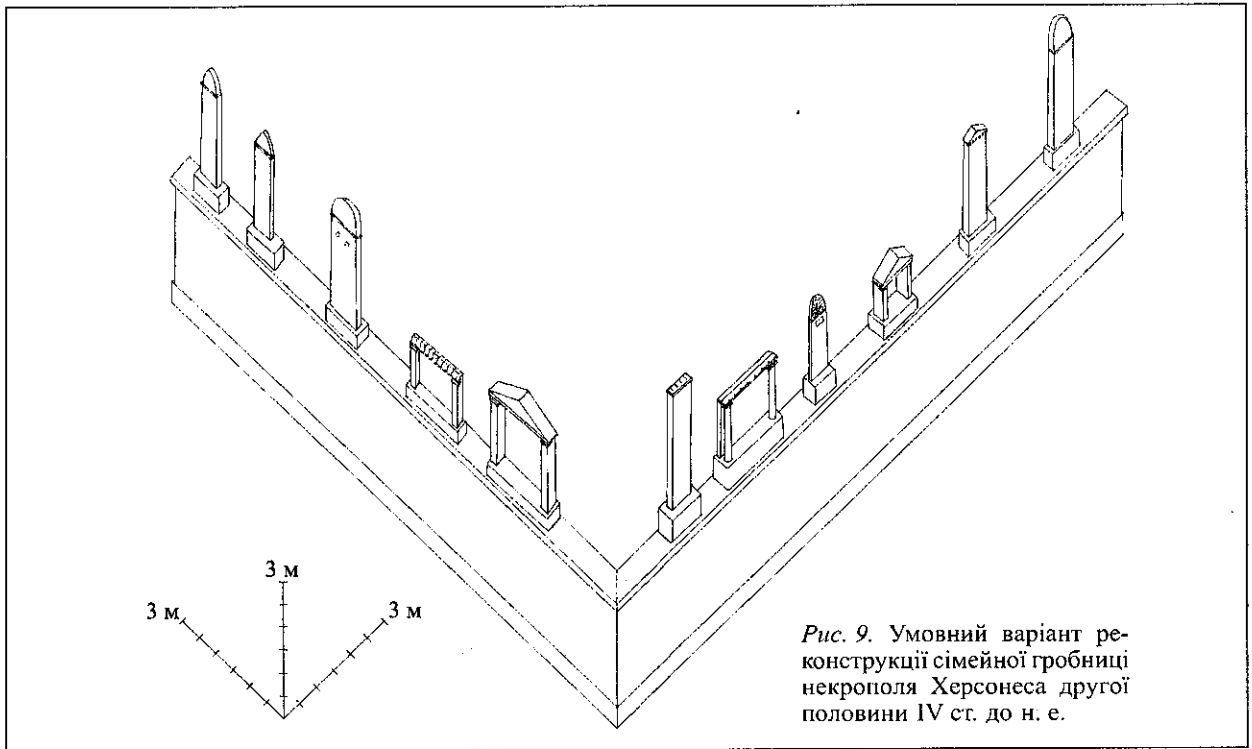

Рис. 9. Умовний варіант реконструкції сімейної гробниці некрополя Херсонеса другої половини IV ст. до н. е.

тувати конструкцію «К», що складалася з ями завдовжки 4,2 м, шириною 2,4—2,8 м, глибиною 1,35 м і кладок, які примикали до ями з двох боків та розташовувалися в її безпосередній близькості на рівні материкової скали, відкриті Г.Д. Беловим у 1936 р. під забудовою кварталу XIII елліністичного часу (Белов, 1938, с. 222, план). Напевно, і конструкція у південній частині того ж кварталу довжиною 5 м, шириною 3,2 м, визначена як «вівтар із жертovníком», може бути віднесена до цієї ж категорії споруд (Белов, Стржелецкий 1953, с. 41, 42, рис. 14). Заслужує на увагу також той факт, що всі зазначені поховальні пам'ятники належали до раннього етапу існування міського некрополя на північному узбережжі та були перекриті міськими кварталами ранньоелліністичного часу.

Розмірковуючи над можливими варіантами місця розташування наїсків у некрополі Херсонеса, слід підкреслити, що монолітні наїски, як видається, могли встановлюватися дещо інакше, ніж великі складові. Монолітні наїски, виходячи з їхніх розмірів, найвірогідніше, ставилися індивідуально на прості ґрунтові чи вирубані у скелі могили і не потребували спеціально влаштованої поверхні. На відміну від складових наїсків, їх, очевидно, не встановлювали на подіуми вздовж доріг, що вели до міських воріт. Використання монолітних наїсків мало, на наш погляд, не такий репрезентативний характер. Ті ділянки міського некрополя, на яких встановлювали монолітні наїски, відображають, імовірно, також і дещо пізніший (відносно ділянок з монументальними пам'ятниками) етап існування херсонеського некрополя. Здається також, що

поховальні пам'ятники відображають і різний соціальний стан небіжчиків.

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що південно-східна ділянка некрополя Херсонеса пізньокласичного—ранньоелліністичного часу слугувала місцем поховання найзаможнішої частини населення міста та включала найрепрезентативніші (у тому числі імпортні мармурові) наземні поховальні споруди. Вони склалися з численних поховальних пам'ятників, розташованих на високих терасах-подіумах уздовж доріг, які вели до міста, або мали вигляд окремих периболів, що огорожували сімейні гробниці. Ділянка некрополя на північному березі могла складатися переважно з окремих периболів і мати дещо менш репрезентативний характер. Проте саме дослідження цієї ділянки, на якій відкрито значну кількість скорчених поховань, дало свого часу змогу дійти висновку про її таврську чи змішану греко-таврську належність, а також про бідність населення, якому належав цей некрополь (Белов 1953, с. 13—14; Белов 1981, с. 178). До речі, теза про відносну бідність поховального обряду та скромність поховальних споруд херсонеситів протягом всієї пізньокласичної доби є аксіомою (Рогов 1999, с. 128, 129). На нашу думку, зараз є всі підстави не тільки запропонувати, але й довести зовсім протилежну її інтерпретацію, про що беззаперечно свідчить наявність монументальних типово грецьких поховальних конструкцій — периболів. У питанні ж про соціальний стан населення, з нашої точки зору, слід дещо змінити акценти — від його тотальної бідності до того рівня майнової однорідності, який дозволяв будувати

монументальні надмогильні пам'ятники, у тому числі сімейні.

Усе сказане дозволяє стверджувати, що за своєю просторовою організацією некрополь Херсонеса Таврійського дійсно відрізняється від усіх відомих грецьких некрополів Північного Причорномор'я. У жодному з них не відомі поховальні

пам'ятники такого класу та в такій кількості. Щодо набору поховальних пам'ятників, рівня їх збереженості та інформаційних можливостей, які є наслідками його дослідження, то некрополь Херсонеса можна сміливо поставити на один щабель з еталонними пам'ятками Середземномор'я пізньокласичного—ранньоелліністичного часу.

Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—36 гг. — Севастополь, 1938.

Белов Г.Д. Северный прибрежный район Херсонеса // МИА. — 1953, № 34.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // АСГЭ. — 1978, Вып. 19.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981, № 3.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI // МИА. — 1953, № 34.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л. Квартал XVIII // МИА. — 1953, № 34.

Белов Г.Д., Якобсон А.Л. Квартал XVII // МИА. — 1953. — № 34.

Даниленко В.Н. Надгробные стелы // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.

Даниленко В.Н. Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // ХСб. — 1996, Вып. VII.

Зубар В.М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонесу // Археологія. — 1978, № 25.

Иванова А.П. и др. Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976.

Кадеев В.И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ. — 1973, № 4.

Колесникова Л.Г. Воинские надгробия // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.

Колесникова Л.Г. Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА. — 1977, № 2.

Колесникова Л.Г. Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986.

Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.

Онайко Н.А. Раевское городище, Торик // АГСП. — М., 1984.

Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum. — 1999, № 3.

Рогов Е.Я. Столетие открытия подстенного склепа 1012 в Херсонесе // Stratum. — 2000, № 3.

Соломошник Э.И. Памятники с надписями // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Херсонес—Херсон—Корсунь. — К., 2003.

Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса классического и эллинистического периодов: история изучения, проблематика // Stratum. — 2000, № 3.

Стоянов Р.В. Свинцеві трилітники з еліністичного некрополя Херсонеса Таврійського // Археологія. — 2001, № 1.

Стоянов Р.В. Две плитовые погребальные конструкции в Херсонесе Таврическом // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002.

Стржелецкий С.Ф. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969.

Стржелецкий С.Ф. Живопись и полихромные росписи монументальных надгробных сооружений IV—III вв. до н. э. // СХМ. — Вып. IV. — Симферополь, 1969а.

Федоров Б.Н. Три монументальных надгробия Херсонеса IV—III вв. до н. э. // Памятники культуры. Новые открытия. 1976. — М., 1977.

Andronicos M. Vergina. The Royal Tomb and the Ancient City. — Athens, 1994.

Brueckner A. Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen. — Berlin, 1909.

Caro G. An Attic Cemetery. — Philadelphia, 1943.

Carter J.C. Color at Chersonesos (on the Black Sea): Funerary Monuments from the Early Hellenistic Necropolis // Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture (700—31 B.C.). — Proceedings of the Conference 12th — 16th April, 2000. — Thessaloniki, 2002.

Dusenbery E.B. The Necropoleis (Samothrace. — Vol. 11). — Princeton, 1998.

Humphreys S.C. Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens: Tradition or Traditionalism? // JHS. — 1980, Vol. 100.

Kienlin A. von. Zu den Staatsgräbern im Kerameikos // Architectura (München), 2003. — № 3.

Kovacsowiecs W.K. Die Eckterrasse an der Gräberstrasse des Kerameikos (Kerameikos. — Bd. XIV). — Berlin—New York, 1990.

Maiuri A., Jacopich G. Rapporto generale sul servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall'anno 1912 all'anno 1927 // Clara Rhodos. — Vol. 1. — Rodi, 1928.

- Mersch A. Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr. — Frankfurt a. Main u.a., 1996.
- Miller S.G. Macedonian Tombs: Their Architecture and Architectural Decoration // Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times. Symposium (Studies in the History of Art — 10). — Washington, 1979.
- Miller S.G. The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb. — Mainz, 1993.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ Ο. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΤΑΦΩΝ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΠΡΟΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΝ // ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ. — 1969, № 2.
- ΠΕΤΡΑΚΟΣ Β.Χ. Ο ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ. Ι. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ. — ΑΘΗΝΑΙ, 1999.

Одержано 20.04.2004

A.V. Buisikh

К ВОПРОСУ О НАДМОГИЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО IV—III вв. до н.э.

На основании анализа серии архитектурных деталей из Херсонеса, соотносимых с погребальными памятниками городского некрополя, определена их принадлежность наискам — архитектурно оформленным наземным погребальным памятникам, характерным для греческих некрополей классического—раннеэллинистического времени. Предпринята попытка определения местоположения участков некрополя, их пространственной организации с аллеями и оградами-периволами, предназначенными для установки репрезентативных погребальных памятников. Исходя из различных типов погребальных памятников, сделан вывод о различном социальном статусе погребенных и разных участках городского могильника, предназначенных для их установки.

A.V. Buisikh

TO THE QUESTION OF GRAVE MONUMENTS FROM THE NECROPOLIS OF TAURIC CHERSONESOS DATING FROM THE 4th TO 3rd cc. B.C

Series of Chersonesan architectural fragments associated with the grave monuments of the city necropolis were analyzed and attributed to *naiscoi* — architecturally modeled surface burial monuments characteristic of the Greek *necropoleis* of the Classical—Early Hellenistic periods. An attempt was made to define location of the areas of *necropolis* and their spatial arrangement by means of lanes and walls-*periboleis* designed for erection of representative burial monuments. Proceeding from various types of grave monuments the author came to a conclusion that social status of the dead was diverse and correspondingly their grave monuments were set up in different parts of the *necropolis*.

Р.В. Терпиловський, О.В. Петраускас

ЧЕРНЯХІВСЬКІ ПОХОВАННЯ МОГИЛЬНИКА ДІДІВ ШПИЛЬ НА КАНІВЩИНІ

До наукового обігу вводяться матеріали ранньогунського періоду з могильника Дідів Шпиль на Дніпрі, відомого насамперед як пам'ятка зарубинецької культури. Кремації та тілопокладення зі слідами ритуального руйнування належали черняхівській общині, що включала різні етнокультурні компоненти.

Могильник Дідів Шпиль був виявлений незабаром після початку розкопок розташованого поруч зарубинецького городища Бабина Гора Канівською археологічною експедицією під керівництвом Є.В. Максимова (Максимов и др. (№ 1972/16) № 6391; (№ 1973/19) № 6786; (№ 1974/24) № 7229; (№ 1975/24) № 7559). Роботи на пам'ятці тривали протягом 1971—1975 рр. Попередні відомості про могильник опубліковані в монографії керівника розкопок. Згідно з цими даними, тут

розкрито 3600 кв. м, де досліджено залишки 52 поховань¹ різних культурно-хронологічних періодів. Є.В. Максимов розподіляє їх таким чином: доба бронзи — 2 скорчені поховання (№№ 6 і 32); скіфський час — склеп з колективним похованням; зарубинецька культура — 20 тілоспалень і 24 трупопокладення; черняхівська культура — 5 поховань (Максимов 1982, с. 103—109, Табл. XVIII,

¹ Зауважимо, що поданий у монографії план відображає стан розкопаності могильника на 1973 рік (Максимов 1982, с. 103—109).

© Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, О.В. ПЕТРАУСКАС, 2005